

Київський університет ім. Тараса Шевченка

На правах рукопису

СИДОРЕНКО Олеся Михайлівна

**Епітет у поетичній мові
Олександра Олеся**

(семантика і функції)

Спеціальність 10.02.02. українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00777457 (.)

АВ 30.130

Дисертацією є рукопис роботи.

Роботу виконано на кафедрі української мови Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Л.О.КАДОМЦЕВА

Офіційні опоненти:
доктор філологічних наук Л.О.ПУСТОВІТ
кандидат філологічних наук Л.Л.ШЕВЧЕНКО

Провідна установа: Вінницький педагогічний інститут

Захист відбудеться 9 червня 1994 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д. 068.18.10 при Київському університеті ім. Тараса Шевченка (252017, Київ-17, бульвар Шевченка, 14).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київсько-го університету ім. Тараса Шевченка.

Автореферат розісланий 6 травня 1994 року.

Учений секретар
спеціалізованої ради,
доктор філологічних наук,
професор

Л.В.ГРИЦИК

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

AB - 30.730

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Нова українська літературна мова на початок ХХ століття уже являла собою високорозвинену літературну мову, здатну репрезентувати українську ідею, спосіб українського життя, здатну виразити весь спектр ідейно-есетичних концепцій українського модернізму (неореалізм, неонатуралізм, неоромантизм, імпресіоністичний символізм, метафізичний символізм). Водночас початок ХХ століття став для української літературної мови етапом саморозвитку і самозбагачення на тлі інтенсивного і різноманітного літературно-мистецького життя українців. Пошук нових шляхів і напрямів національно-культурного самовизначення українства сприяв розгортанню двох основних культурологічних понять і нової стилістики їх вираження.

До виразних представників українського модернізму в його неоромантичній течії належить Олександр Олесь. Поет увійшов у літературу одразу як надзвичайно тонкий лірик, співець кохання, краси і добра, рідного краю і трагічної долі свого народу. В українській поетичній спадщині лірична творчість О.Олесь (Олександра Івановича Кандиби) є явищем неминущим і не порівняним ні з надбаннями його великих попередників, ні з набутками сучасників і послідовників.

В його особі маємо поета нечуваної краси і незбагненої чарівності. Про це говорять уже назви поетичних збірок: "З журбою радість обнялась" (1907), "Будь мечем моїм" (1909), "Чужиною" (1919), "Кому повім печаль мою" (1931), "Цвіте трояндами" (1939). Уже після першої книжки Олесь "З журбою радість обнялась" Іван Франко писав: "виступає молода сила, в якій уже тепер можна повітати майстра віршової форми і легких, граціозних пісень (підкр. - наше). Майже кожен віршик так і проситься під ноту, має в собі мелодію". Більше як двісті музичних творів написали на слова О.Олесь такі відомі українські композитори, як М. Лисенко, Я. Степовий, В. Стеценко, С. Лодкевич, А. Кос-Анатольський. Дивовижна легкість, звукова і ритміко-інтонаційна поліфонія, мелодійність вірша досягаються вишуканістю і красою мовних засобів, витонченістю форм. Почавши свій шлях в літературі як чисто інтимний лірик-естет, О.Олесь під впливом революційних подій 1905-1907 років стрімко стає ліриком грома-

дяньським: "Яка краса - відродження країни!" Основна домінанта його творчості - краса - набуває в поезії Олесья естетичного й соціального змісту, співвідноситься з мрією українського народу про власне вільне державне життя, "співець краси стає і співцем національного визволення" (І. Дзюба).

Прагнення піднятися над буденною простотою й трагічністю життя, піднятися до високості духу і пережити естетичне задоволення спонукало О. Олесья, як і інших неоромантиків, до образно-естетичної трансформації традиційних стилістичних засобів української мови. Почавши писати на народнопоетичній хвилі, О. Олесья реформував українську поезію, зумівши оздобити модерністське художнє мислення народнопоетичними елементами, і таким чином розвинув неоромантичні і символічні тенденції в українській поетичній мові, підніс рідне слово до поезії узагальненої поетичності.

Оригінальність поетичної мови О. Олесья зумовлена як часом (початок ХХ століття), творчою атмосферою, суспільною і мистецькою, у якій творив поет, емоційною напругою, з якою вийшли на поетичний обрій неоромантики, символісти, різного гатунку авангардисти, так і специфікою творчої індивідуальності О. Олесья, митця надзвичайно чутливого. У широму намаганні об'єднати "з журбою радість", передаючи "чари" і трагізм буття, О. Олесья пирав: "Де взяти кольорів стобарвних і живих?.. Де взять мелодій, слів, і звуків?.. І сам відповідав: "зроблю усе живим, чудовним, таємності, розкоші повним - і в казці дійсність відіб'ю" (1906 р.). Ця поетична інтенція автора на казковість, красу позначилась і на творчій манері використовувати уже відомі в українській мові стилістичні засоби та на спробах творити свої, індивідуально-авторські.

Отже, мовна особистість поета є унікальною і заслуговує на пильну увагу, тому що такі унікалії є топіками, що спричиняють векторний рух історичного мовного розвитку.

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ простежується з кількох позицій.

Перша: лінгвістична - це потреба вивчити, теоретично осмислити, проаналізувати досі не досліджену мовну творчість одного з найвизначніших українських поетів ХХ століття, що

представляв цілу поетичну школу.

Друга: соціолінгвістична - поетична творчість Олександра Олеся була наснажена ідеями соціальної революції і українського національного визволення. Як результат цього - еміграція поета, політичні заборони, ідеологічне забуття Олеся в Україні, яке поступово перейшло у фізичне: нинішнє покоління українців творчості Олеся (окрім кількох віршів) фактично не знає. Є необхідність повернутися до творчості О.Олеся і його сучасників.

Третя: історико-лінгвістична - це потреба вивчення мовотворчості Олеся як одного з важливих стилістичних джерел розвитку української поетичної мови у першій половині нинішнього століття, без чого взагалі не можна описати, цілісно уявити історію української літературної мови ХХ століття.

Дослідження епітетів - основного тропу в поетичній творчості Олеся дає досить чітке уявлення про специфіку його ідіостилю і наближає нас до подальшої мети - повного дослідження мовотворчості Олександра Олеся.

МЕТОЮ роботи є дослідження у поетичній мові О.Олеся таких мовних одиниць, які за своєю семантико-функціональною природою входять у сферу тропів і є епітетами.

Мета дослідження передбачає виконання таких завдань:

- дати лінгвістичну характеристику поетичної мови як основного середовища виникнення й розвитку епітетів;
- виявити епітети у поетичних контекстах О.Олеся описати їх у семантико-функціональному аспекті;
- розкрити механізм перетворення слова в епітет у конкретних контекстах;
- виявити і дослідити найхарактерніші семантико-функціональні групи епітетів у поезії Олександра Олеся;
- описати граматичне вираження епітетів;
- виділити індивідуально-авторські епітети та прийоми авторського використання епітетів;
- охарактеризувати типові контексти для поетичних епітетів О.Олеся.

МЕТОДОЛОГІЧНИМИ ЗАСАДАМИ дослідження є положення філософії мови про суспільний характер мови, про літературну

мову як основу духовного життя нації, як форму, компонент і сутність національної культури, про художній текст як явище мистецтва, про єдність і взаємозалежність змісту і форми у художньому творі, про суб'єктивний характер сприйняття і відображення об'єктивного світу в художньому тексті, про поетичну мову як різновид літературної у її естетичній функції.

Мета, завдання і методологічні засади дослідження обумовили методи й методику роботи. У ній використано основні методи лінгвостилістики: зіставлення стилістичних засобів у поетичній мові Олександра Олеся із загальноюживаними; метод аналізу лексико-семантичної сполучуваності для вивчення семантичної структури і функціональної специфіки епітетів у поезіях О. Олеся, описовий, метод контекстологічного аналізу, а також методичний прийом орієнтовного перекладу поетичних номінацій О. Олеся на нейтральну загальноюживану мову.

МАТЕРІАЛОМ дослідження є поетичні твори, зібрані у виданні: Олександр Олесь. Твори в двох томах. К.: Дніпро, 1990 р. На основі цього видання розписана поетична картотека епітетів у кількості понад 3 000 контекстних позицій. Спорадично брались до уваги й тексти з інших видань, але суттєво на результати дослідження вони не вплинули.

НАУКОВА НОВИЗНА роботи полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві монографічно досліджується поетична мова Олександра Олеся через виявлення в ній семантико-функціональних реалізацій основного тропу його поетичної мови - епітетів, розробляється теорія синкретизму тропеїчних конструкцій, який є однією з характерних рис української поетичної мови ХХ століття і вперше яскраво помітним став саме у поетичній творчості О. Олеся.

На захист виносяться такі положення дисертації:

- Епітет є основним тропеїчним засобом на шкалі стилістичних вартостей поетичної мови Олександра Олеся. Ним естетично маркується кожний поетичний образ, з ним і навколо нього формується тропеїчна конструкція. Часто це окрема і завершена стилістична фігура.

- Переважна частина епітетів поетичної мови Олександра Олеся - це епітетні конструкції, що в процесі естетизації поетичного мовлення нарощують нові семантичні відтінки і функціональні значення.

- Стилiстичне значення епітетiв i ефект їх реалiзацiї в поетичнiй мовi залежить вiд лексико-семантичної ємностi їх позицiї у лiнiйно-динамiчних структурах поетичного тексту.

- На граматичному рiвнi епітет реалiзується в кiлькох видах граматичних конструкцiй.

- Семантика епітетiв i авторське використання їх у поезiях О.Олеся зумовленi українською національно-мовною картиною свiтобачення, народно-поетичними джерелами стилiстики української мови та iндивiдуальною специфікою поетичного таланту автора.

ТЕОРЕТИЧНЕ I ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОБОТИ полягає у тому, що результати семантико-стилiстичного аналізу та опису епітетiв у поезiях О.Олеся збагачують українську лiнгвiстику новими iнтерпретацiями мовного матерiалу, новими спостереженнями над iндивiдуально-авторськими модифiкацiями епітетiв, над способами реалiзацiї автором своїх свiтоглядних, iдейно-естетичних засад через мовнi засоби поетичних текстiв. Результати дослідження знайдуть використання в теоретичних роботах з української стилiстики i поезики художнiх текстiв, лiнгвоаналiзу, у спецкурсax i спецсеминарах з iсторiї української лiтературної мови (перша половина ХХ столiття), на уроках української мови та української лiтератури в школах при вивченнi творчостi О.Олеся, при укладаннi словника української мови.

АПРОБАЦIЯ РОБОТИ. Основнi положення дисертацiйної роботи i результати дослідження обговорювалися на конференцiях молодих учених Київського унiверситету iм. Тараса Шевченка та Українського державного педагогiчного унiверситету iм. Михайла Драгоманова, на методичних семiнарах учителiв української мови та лiтератури на ФiК, на засiданнях кафедри української мови Київського унiверситету iменi Тараса Шевченка. Матерiали дослідження знайшли вiдображення у публiкацiях, впроваджуються у практику викладання української мови у вищiй та середнiй школах, зокрема при викладаннi стилiстики української мови, лiнгвоаналiзу художнього тексту, у методичних розробках для спецкурсiв i спецсеминарiв, курсових i дипломних робiт.

СТРУКТУРА роботи зумовлена метою та завданнями дослідження i має такий вигляд: вступ, три роздiли, виснов-

ки, список бібліографічних джерел і поетичний словник епітетів Олександра Олеся.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У "Вступі" обґрунтовується вибір теми дослідження, актуальність її для лінгвостилістики сучасної української літературної мови і наукова новизна, формулюється мета, основні завдання дослідження, окреслюються методи і коло проблемних питань, що розв'язуються в роботі, основні положення, які виносяться на захист, визначається теоретичне та практичне значення роботи та сфера використання одержаних результатів.

У першому розділі "Поетична мова як контекст епітета" розглядаються теоретичні проблеми поетичної мови і епітета як одного з основних елементів тропеїчної системи. В цьому ж розділі подається визначення загальнономовних епітетів та індивідуально-авторських. Наводяться різні погляди (В. Гумбольдта, К. Фослера, О. О. Потебні, Е. О. Ларіна, Якубинського Г. П., Г. О. Винокура, В. В. Виноградова, І. К. Білодіда, М. М. Пилинського, З. Т. Франко, Ермоленко С. Я. та інш.) на поетичну мову та її естетичну функцію.

Аналітичний огляд дав підстави зробити висновок, що проблеми визначення поетичної мови взагалі не є вичерпними, скільки б дослідники не намагалися дати такі визначення. З одного боку, це пояснюється тим, що самі дослідники знаходилися в різних суспільних умовах (а вони диктували свої вимоги), вибирали різні підходи й аспекти вивчення поетичної мови, що відповідали науковим світоглядним канонам. А з іншого - тому, що в мовній практиці немає мінливішої, складнішої і загадковішої сфери, як поетична мова.

Досліджуючи семантико-функціональну природу епітетів у поетичній творчості О. Олеся, виходимо з таких засад:

- Поетична мова в своїй лінгвістичній сутності - це мовна форма художнього тексту. Основна її функція - естетична.
- Специфічні ознаки поетичної мови виявляються через пізнання художності конкретних віршових текстів, якісної цінності в'їша, його образно-сміслових компонентів.
- Поетична мова постає в комплексі: а) як знаряддя поетичного мислення; б) як засіб формування "поетичного світу" (В. Григор'єв); в) як елемент і форма художньої літератури;

г) як особлива сфера (ділянка, галузь) літературної мови.

- Поетична мова - це не тільки форма образів, а системна організація твору. Поетична мова об'єднує в собі естетично вагомі засоби в певну систему, яку називаємо словесно-образною, оскільки слово є головним у створенні образу. Системність засобів поетичності властива як окремому поетичному тексту, авторському стилю, так і поетичному стилю літературної мови.

- Постійний пошук кращої (відповідної) мовної форми вираження, властивий літературній творчості, знаходить вияв у естетичній трансформації слова та формуванні надслівних образно-змістових єдностей.

- Мовне явище може набувати поетичного характеру тільки в певних функціональних умовах образно-поетичного контексту.

- Ознаки, що актуалізуються в поетичній ситуації і є мовними виразниками цієї ситуації, складають поетичну номінацію.

- Поетична номінація реалізується і повноцінно функціонує тільки у поетичному контексті.

- Межі поетичного контексту, його центр і периферія змінюються з кожним новим слововживанням. "Перетворене слово створює свій контекст" (Л. О. Пустовіт).

- Літературна мова (і її художній стиль), фольклор і загальноживана мова мають традиційні образні засоби (тропи, фігури). Видозмінюючи їх за певною естетичною ідеєю, автор може досягати ефекту новаторства.

- Новаторство поетичної форми можливе на традиційному тлі поетичної мови.

Словесно-образна система поетичної мови має постійні виражальні засоби (тропи і фігури) і змінні, новотворчі - "нагромадження сучасної художньої практики" (Калашник), породжені живим творчим процесом. Чіткого розмежування їх у поетичному тексті можна досягти тільки умовно, оскільки всі традиційні виражальні засоби мови певним чином еволюціонують до сучасної форми вислову, а новотвори шукають опертя в уже званих традиційних елементах.

Поетична мова на всіх етапах свого розвитку прагне виробити в собі такі форми, які не поширені в практиці щоденного мовного спілкування, мають слабі зв'язки з денотат-

ним позамовним простором. Поетична номінація завжди йде від конкретного, від часткового до загального і представляє часткове як загальне. Вона не прагне до опори на чітко визначені об'єктові ознаки об'єкта, а спирається на ті, що розкриваються в даній фізичній чи психологічній ситуації, і на їх основі формується поетичний інваріант. Поетична номінація несе в собі ознаки особистого авторського сприйняття і повідомлення. Слухач (і читач) сприймає поетичний зміст як близький і потрібний йому лише тоді, якщо в ньому відкриваються суголосні йому думки, ідеї, почуття, а розуміння і смисл глибші і більші, ніж він мав доти свої. Звідси йде така ознака поетичної мови, як узагальненість. Поетичний текст завжди ніби вищий, піднесений, а не буденний, матеріальний. Тому він більше потребує виражальних, зокрема орнаментальних і емоційно-оцінних засобів - тропів і фігур.

Епітет визначається як образне, естетично марковане означення і як категорія художнього пізнання дійсності через ознаки. Відповідно індивідуально-авторські епітети можна визначити як образно-асоціативні ознаки, змодельовані автором через означення до дистрибута, який для автора є домінантою ідеєю, ключовим словом у тексті.

У другому розділі "Семантико-функціональна характеристика епітетів у поезіях О.Олеся" описуються семантичні групи епітетів і їх функції. Джерела поетизму Олеся - у народній пісні, де весь денотатний простір майже завжди має свої образні атрибути: білий світ, буйний вітер, степ широкий, чисте поле, синє море, ясне сонце, темна нічка, золотий вінець, срібне весельце та інші. За зовнішньою простотою, очевидністю семантики криється узагальнений віками зміст ознак, що перетворює їх у образи-символи певних емоцій, оцінок, історичних уявлень. Історична пам'ять народу відобразила в словах і виразах параметри ознак життя етносу і закріпила їх як еталони у зоні емоційно-образної культурної пам'яті. Тому наявність таких епітетних сполук (або їх художніх модифікацій) в індивідуальній творчості письменника або їх художніх модифікацій завжди є свідченням фольклорного струменя в ній.

У поезіях Олеся серед епітетів зорового сприймання

широко використовуються саме лексеми кольористичної семантики, які часто зустрічаються у народнопісенній творчості: золотий, срібний, ясний, зелений, чорний. Напр.: Вишивас осінь на канві зеленій золоті квітки; Чому ж стоїш без руху ти, Коли весь світ співає? Налагодь струни золоті, Бенкет весна справляє (І, 64);

Спостереження над частотністю використання кольористичних епітетів у поетичних текстах О.Олеся показує, що вона найвища у традиційних для української поезики епітетів золотий та срібний.

У поетичній мові зливається "смісл" з відчуттями. Ця єдність "сміслу" і відчуття в поезії породжує замкненість поетичної мови на собі, на відміну від практичної мови, де знаки мають своїх референтів. У поетичній мові знак є більше об'єктом, тим, на що звертають увагу, сприймають, а не посередником, через який дивляться на світ, як це властиво практичній мові. Поетична мова стає засобом і предметом, матеріалом пізнання дійсності. І як результат злиття смислу і відчуттів, замкненості на собі - поетична мова має змогу будувати образний, іноді вигаданий, уявний світ, пережити "в можливому житті". Саме такою є поетична мова О.Олеся, часто орієнтована на поетичну уяву краси. Тому найпродуктивнішими у нього є епітети золотий і срібний, як виразники символічних кольорів казковості, зображальні знаки: Ах, скільки струн в душі дзвенить! Ах, скільки срібних мрій літає! (І, 53). Полилась по срібній ночі срібна пісня солов'я (І, 94); Це поетичні номінації символічно-зображальної метафорики, у яких прикметник срібний став епітетом на семантичному зміщенні ознаки кольору металу срібло плюс дієслівної ознаки (мерехтить, міниться): срібний місяць, срібна хвиля, срібна вода, срібний цвіт, срібні шати. Другу групу становлять номінації з епітетом срібний на семантичному зміщенні ознаки за звуком (передивчає звучання срібла, пор. у М.Коцюбинського - спів жайворонків: "струже срібні дошки"), в результаті формується акустичний образ: срібна пісня, срібні струни, срібний сміх, срібні акорди, срібні речі. Третій вид поетичних номінацій з епітетом срібний має чисто символічну казкову семантику: срібні мрії, срібні сни.

Номінації з епітетом золотий мають аналогічну внутрішню

диференціацію. Це традиційні вирази з семантичним зміщенням за кольором золота: золоте сонце, золотий ранок, золоті квітки осені. Більшу частотність мають поетичні номінації з казково-символічною семантикою високої вартості, краси: золоті мрії, золоті крила, золота душа. Вирази золота арфа, золоті струни виникли як акустичні образи за аналогією до срібна арфа, срібні струни.

Так, поетичний епітет золотий, що має дві грані розвитку образності: "то узгоджується з уявленням" про реальний предмет (цінний метал), то "береться з нового спостереження над явищем і не має нічого спільного з етимологією визначеного слова" (О.О.Потебня), у поезіях О.Олеся має найповнішу парадигму. Він виступає не лише із семантикою кольору, а й має метафоричне значення вартісності, позитивної емоційної оцінки, довершеності й вишуканості вияву певних ознак: золоті краї, ляни золоті, хвилини золоті, квітка золота, сонце золоте, небо золоте, хмарка золота, вина золоті, день золотий, золоте серце, мрії золоті, дитинство золоте, золота рибка, схід золотий, струни золоті, парча золотата, убрання золоте, у вогні золотім, в золотих словах, золоте крило, золоті уста.

Інші семантичні групи епітетів - акустичні, одоративні, дактильні, внутрішньо-психологічні реалізуються в поезії О.Олеся зі значно нижчою продуктивністю.

У третьому розділі "Граматичне вираження епітетів" описуються формально-граматичні ознаки епітетних структур. Епітет як образний, естетично маркований атрибут має дві граматичні категорії для свого формування і вираження: прикметники з граматичною функцією присубстантивного означення і якісно-означальні прислівники з граматичною функцією придієслівного означення - обставиною способу дії: І марили аїстри в розкішнім півсні Про трави шовкові, про сонячні дні, - І в мріях ввижалась їм казка ясна, Де квіти не в"януть, де вічна весна... (І, 53); Ах, пані, пані чарівна, Як я люблю, люблю вас ніжно, Прозоро, радісно, безгрішно! (І, 290);

Визначаючи епітет як образний естетично маркований атрибут і ширше - як категорію художнього пізнання світу через образні ознаки, виділяємо й інші граматичні форми і конструкції, які мають образно-означальне наповнення і

відповідають на питання граматичного означення якої? як? :
Волосся жмутами проміння Горить на зеленій траві (І, 442);
В золотій смугавій шапці Циган-вечір сходить з гір, Ніс він
ніченнці-циганці З срібла кований набір (І, 437); Народе
мія! Ясний секоде (І, 807); народ як знятий із хреста (І,
537); Чувш сльози серця з кров'ю пополам (І, 89); До ж то
гордість духа твого - Більшого орла (І, 54).

Основні формально-граматичні моделі епітетних структур
такі:

І. Епітети, виражені прикметниками (Adj) N - N Adj).

Більшість епітетів у поезіях Олександра Олеся виражені
прикметниками. Те, що прикметник є основним категоріальним
засобом вираження епітетів, зумовлено двома чинниками: а) його
семантикою статичної ознаки (якостей, властивостей, відно-
шень) і б) його зв'язками з іменником, предметність якого
він конкретизує через свою ознакову (атрибутивну) семантику.

Ступінь конкретизації, а значить і пізнаності предмета,
позначуваного іменником, тим вищий, чим більша кількість його
ознак помічена і об'єктивована у прикметниках. Один імен-
ник має мати при собі цілу низку прикметників, які назива-
ють різні його об'єктивні ознаки за зовнішнім виглядом,
внутрішньою суттю, якостями і властивостями, станом у причи-
ново-наслідкових зв'язках і локально-темпоральних вимірах.
Але у мові є ще образ мовців, які суб'єктивно бачать предмет
і особливості свого суб'єктивного сприймання відображають у
номінаціях ознак предмета. У художній мові ця суб'єктивність
перцепції збагачується ще й образними асоціаціями, тому по-
являються нові номінації одного й того ж предмета, що
містять у собі предметність-дистрибут і ознаку-епітет.

У дисертації визначаються поетичні доміанти і їх
епітетні парадигми, що виводяться з поетичних номінацій.
Так, поетична доміанта душа є одним із ключових слів у
системі ідейно-естетичних образних засобів О.Олеся і має
епітету парадигму: золота, крем'яна, прекрасна, холодна,
кам'яна, вогняна, бідна, тьмяна, крилата, вільна, холодна,
німа, бідна, тьмяна, ділея, дно безджерельне й сухе: Так ди-
виться сумно душа моя бідна В тьмяну душу твою (І, 199);
Торкнусь душею вогняною (І, 476); Хіба їх душі кам'яні Запа-
лиш, проймеш блискавками (І, 420); Зігрія мою душу холодну

(І, 422); Душа ставала крем'яною (І, 153); Душа моя - дно бездзерзельне й сухе (І, 62); Душа моя - пуста холодна й німа (І, 62); Душа моя так ж сьогодні Крилата, вільна, як і ти (І, 125); нижній цвіт душі-лілеї.

Якісні прикметники за комунікативною, зокрема художньо-естетичною, потреби всі можуть бути епітетами, залежно від їх сполучуваності з іменником, тобто, якщо позначування ними ознака буде для предмета не постійною прямою, а приписуваною, принесеною, перехідною.

У складі якісних прикметників виділяються окремі групи, які своєрідно входять у образну функцію епітета. Так, найдавнішу за походженням групу в українській мові складають первинні, непохідні якісні прикметники: білий, бистрий, голий, дикий, добрий, довгий та інш. Довга традиція образного використання їх у народній мові, фольклорі витворила з них постійні епітети, які у стилістичній системі сучасної української мови є готовими образними засобами-моделлями: білий світ, голий степ, дике поле, добра душа, жива вода, зелений гай, карі очі та інш. Похідні прикметники, утворені суфіксальним, суфіксально-префіксальним та префіксальним способами є новішими за походженням. Їх лексична семантика збагачена внутрішньою семантикою словотворчих засобів, доповнена емоційно-експресивними відтінками значень. Це збагачує асоціативно-образний зміст лексичної семантики похідних прикметників, який стає основою їх епітетної функції: буйнесенький вітер, голосні слова, стійка людина, рідний край, коханий край, чудовий день та інш.

Відносні прикметники, називаючи ознаки предметів за їх відношеннями з іншими предметами, які мають свої ознаки, здобувають можливість перебирати ці ознаки на себе, як додаткові, переносні і ставати епітетами: Із уст залізного закону страшного вироку ждемо (І, 475); Моя душа - моя країна - в диму руїн, в кривавій млі (І, 308); Хай гнів його запале хмари і вогняні дощі поллються (І, 234).

Серед відносних прикметників найбільшу потенційну можливість виступати у ролі епітетів мають прикметники з семантикою "матеріал, речевіща, рослина": залізний - залізний порядок, золотий - золота осінь, срібний - срібна сутінь, мідний - мідні дзвони, шовковий - шовкові трави, вишневий -

вишневий цвіт, терновий - терновий вінок, тернова хустка, медовий - медові вуста та інш.

II. Епітети, виражені дісприкметниками. (Part N - N Part). Ця група епітетів є не великою, але стилістично виразною. В системі поетичних засобів О.Олеся саме вони увиразнюють у текстах той стан розпачу, зневіти і безнадії, який охоплював поета після поразки революцій, українських національно-визвольних Пам'ягань, Української Народної Республіки. Характерно, що таку семантику несуть пасивні дісприкметники доконаного виду, що сполучаються з традиційними для творчості Олеся художніми дистрибутами: душа, серце, мрію, надії, край, потік, квіти, струни, лицар. Наприклад: О, розбите серце, О пісні мої! (I, 220); Немов зруйнованого краю з могили скорбний дух устав (I, 222); В яри біжить скривавлені потоки (I, 450); На конях посивідім Лицар зранений сидить (I, 221); А скрізь жовтіли на землі Потоптані знамена милі: І наші зламані шаблі (I, 126).

Епітетів-дісприкметників зі стилістичною конотацією по шкалі позитивної оцінки мало: Стривайте воскресді надії своєї (I, 275); О серце розквітле, зів'янь: Фіалок не треба нікому (I, 404).

III. Епітет, виражений іменником-прикладкою Vg (N-N) - (N-N) Vg.

Ця граматична модель епітетів у поезіях О.Олеся досить продуктивна і також зосереджена переважно у денотатному просторі сфери природи, почуттів, казкової уяви: лебідь-місяць (I, 554), в хвилях-травах (I, 190), лілеї-руки (I, 413). Серед них виділяється кілька семантичних груп поетичних номінацій, вони описуються в дисертації.

Як серед епітетів, виражених прикметниками, так і серед епітетів, виражених іменниками, мало таких, що стосуються портретних характеристик персонажів і побутових картин. Основний масив епітетів у поезіях О.Олеся - це ті епітети, що моделюють образні картини природи, духовний світ і душевний стан героя. Це один з основних показників того, що досліджувані тексти є поетичними. Друга характерна ознака поетичної мови (саме Олександра Олеся), полягає в тому, що його епітети (особливо прикладкові) є експресивними, і часто такою мірою, що і епітет, і дистрибут стають одним складним

образом, у якому важко без актуалізаторів вичленувати власне епітет: цвіт-проміння, царівна-весна і весна-ца-рівна, іскри-зорі, слова-пісні, недолюдки-раби, тим більше, що в поезіях Олесея епітет, особливо прикладковий, може стояти майже рівнозначно і в препозиції, і в постпозиції*.

IV. Епітети-прислівники (Vf Adv - Adv Vf) як виразники образних ознак динамічної ознаки (дії, процесу, стану): ряно снігами замітас, гойдається журно; водевіль і трагедія нагло зітхались (I, 127); бились швидко (I, 109); тісно, і важко, і душно мені (I, 155); Як вільно, широко думкам (I, 496). Епітети-прислівники, що зафіксовані в поезії О.Олесея, моделюють переважно психічний стан, відчуття ліричного героя (по шкалі стилістичних оцінок "присмно - неприсмно").

V. Епітети-комполіти. В поезії О.Олесея вони складають значну групу і репрезентують майже всі типи композитних утворень прикметників. Їх продуктивність пояснюється тим, що інгерентна експресивність складових основ, яка і сама по собі здатна створювати образ, плюсується, подвоюючи експресивність, а частіше, витворюючи нову поетичну номінацію з композитним метафоричним епітетом: рої пелюсток синеоких (I, 446); сторожі стоокі (I, 219); озера срібно-води (I, 447); демон огнеокий (I, 234); мрію прудкокрилу (I, 474); чайки легкокрилі (I, 134); золотокрила орлице (I, 268); думок золотогриві коні (I, 410); ранком ясноокий (I, 416); усмішку сонячно-ласкаву (I, 290); тремтіння срібно-білих крил (I, 296); ночі сріблясто-блакитні (I, 62); зелено-срібна ковила (I, 101); ясно-золоті іскри (I, 55); хмарка ніжно-золота (I, 309); слова ніжносяйні (I, 430); до скель задумливо-німих (I, 210); зір тихосяйні лампади (I, 168). В дисертації аналізуються шість словотворчих типів композитних епітетів, що зустрічаються в поезії О.Олесея.

Комполітні епітети є вторинно синкретичними тропами, оскільки перший рівень синкретизму вони пройшли, витворюючись як одиниці з естетичною функцією у межах практичної мови - першої моделюючої системи. В художній мові (другій моделюючій системі) епітет сформувався вже як категорія художнього пізнання світу через ознаки, як дискретні, так і синкретичні, нерозчленовані, злиті, синтезовані. Граматична природа композитних словотворчих типів у поезії О.Олесея

семантичному синкретизму таких мовних одиниць, якими є епітети.

VI. Епітет у формі орудного відмінка (Vg N - N Vg).

Імплікація некатегоризованих порівнянь і означень породила окремий тип граматичних конструкцій, які використовуються у художній мові у функції епітета. Такий епітет сформувався на синкретизмі двох субстантивів, що мають спільну ознаку. Але для одного субстантива ця ознака спільна, а для другого тимчасова, на час дії, за якою йде порівняння. Проте ознака ця має інтенсивну форму вияву і тому на ній формується цілий образ ознаки дії - епітет: А Воля в темниці, а Воля в темні Ордицев б'ється об стіни німі (I, 265). Такі придієслівні епітети у формі орудного відмінка є продуктивними у поезіях О. Олеся: хвилина порошинок пролине, хвилини летить дощами вогняними, життя пролине стежкою (I, 554, 555); шабля арфю Бола бринить (I, 537); Маком цвітуть-червоніють сніги (I, 535); камінь палає кров'ю (I, 534); О слово! Будь мечем мотмі Ні, сонцем стані вгорі спинися, осей мій край і розлетися Дощами судними над ним (I, 114).

Образно-естетична функція придієслівних субстантивних епітетів у поетичному контексті підсилюється низкою актуалізаторів, які семантично пов'язують епітети в один синонімічний ряд і в результаті образ ніби "наростає": Мовчу... Іду шляхом зневіри, Тернами, кручами іду... І капа кров з моєї ліри і квітне маком по сліду (I, 421). Я буйним степом розгорнуся, Я морем сльозів розтілюся (I, 148).

Поетичний вимисел Олеся часто ґрунтується на українських ментальних образах. Використовуючи їх елементи, поет створює нові. Біблійно-міфологічного походження вирази терновий вінок (вінець), через терни до зірок, поетичний образ терну в Івана Франка "чом твоє серденько колюче терня", народний вислів тернова хустка (як оберіг долі української дівчини, молодої жінки), тернова колючка дали мотив для нових поетичних номінацій у Олеся з епітетом терновий: в журбу мою про тебе тернову згадку я вплету (I, 308); Я в снах колись стрівався з нею в терновому саду. Ментальний образ українського народу - співучість, - знайшов свій вихід у оригінальному індивідуально-авторському епітетному вислові: О. Олеся співучий грім, до того ж у контексті:

інших актуалізованих епітетів (рідне, скутий, кинуте на сміх, безпам'ятно забутий): О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, Дітьми безпам'ятно забутий (I, 113).

Епітет виконує й орнаментальну функцію, проте не зводиться до неї. Він активно сприяє пізнанню світу тим способом, що розвиває попередні знання про предмети, осіб, явища, дії, процеси якимись новими гранями їхніх ознак, відкриваючи; актуалізуючи нові зв'язки між цими ознаками, заміщаючи постійні ознаки іншими, часом змінними і дає нам нові знання про світ. Ця властивість епітета добре простежується на прикладах індивідуально-авторських епітетів О.Олеся: живий туман, остуджені тумани (I, 235); Думко! Остуджена словом людським (I, 54); щасливі береги (I, 235); ждане сонце (I, 112); співочі очі (I, 180); молода весна (I, 162); верби п'яні (I, 65); полохливі сні (I, 207); душі крижані (I, 58); букий сміх (I, 143); слід ніжний (I, 438); рухом молодого звіра злетів; свиснув соколом (I, 221); до уст спрагнлих притулю (I, 476); чайка вибухла стрілою (I, 104); час байдужий (I, 13); час безчасся (I, 205); байдужа вічність (I, 205); сон неводи (I, 311); рубни крові, перли сліз (I, 109); збуджена трава (I, 307); тернова згалька (I, 308); нижня журба (I, 102); байдужий голод (I, 492); серце безкарає (I, 574); Виглядають полохливо перші проліски з землі (I, 174); Співочий грім батьків моїх Дітьми безпам'ятно забутий (I, 113); палко дихає троянда (I, 203). Як необережно дзвонять солов': (I, 207); демон огнеокий (I, 234); новорождених степів (I, 227). Розширюючи часом за несподіваними асоціаціями коло семантичних компонентів лексеми, епітет розширює її валентність і закріплює на синтагматичній осі. Підсумовуючи результати дослідження, можна зробити висновки:

1. Цілісна образна семантика епітетів формується у контексті на лексичній семантиці епітетного слова і його дистрибута, зокрема їх лексико-семантичних варіантах, асоціативних зв'язках та-контекстних актуалізаторах. Семантичною основою процесу епітотворення є переосмислення лексичного значення, особливе співвіднесення прямого і переносного з перевагою на користь переносного, взаємодія актуального і віртуального планів словесного комплексу:

епітет - дистрибут. Як і семантика похідного слова, значення епітетного виразу має не тільки екстенціональний, а й інтенціональний характер - формується нова художня поетична номінація.

2. Семантико-функціональний аналіз епітетів показав, що вони є органічними в образній системі О.Олеса і характерно використовують домінуючі лексеми, які виражають основні художні ідеї автора, що випливали з його політичних поглядів: рідний край, рідна мова, народ, воля, а також "вічних" тем життя: душа, краса, кохання, смерть, доля.

3. Результати дослідження показали високу продуктивність і частотність епітетів у образній системі поезії О.Олеса (вони є там основним тропом) і дали підстави зробити визначення індивідуально-авторського епітета як змодельованої автором образної ознаки у формі означення, що сполучається з дистрибутом семантичним переносом.

4. Епітетні вирази є образно-змістовими єдностями, актуалізованими на основі художнього узагальнення і сформованими за граматичними закономірностями української мови.

5. Одним із шляхів вияву семантико-функціональних особливостей епітетів, що вжиті в поезіях О.Олеса, є тематичний аналіз епітетів і їх дистрибутів. Найпродуктивнішими в поетичній мові Олеса є дві групи епітетів: кольористичні (ясний, чорний, зелений, блакитний, золотий, срібний) та сенсорні: (сумний, ніжний, німий, святий, страшний).

6. В поетичній мові О.Олеса переважають загальновідомі в українській літературній мові епітети (фольклорного, зокрема пісенного, традиційно-книжного, живописного походження).

7. Основний масив епітетів у поезіях О.Олеса стосується тем природи, почуттів і абстрактних понять. Парадигма дистрибутів до теми "природа" включає такі субстантиви: земля, сонце, місяць, хмари, квіти, день, вечір, схід, захід, дани, сад, річка, хвиля, вода, роса. Парадигма дистрибутів до теми "почуття" значно вужча: душа, серце, кохання, жаль, туга, сум, журба, радість. Парадигма дистрибутів зі сфери абстрактних понять: світ, казка, тюрма, слово, вогонь.

8. Граматична парадигма епітетних утворень охоплює кілька граматичних форм і структур: епітети, виражені прик-

метниками, дієприкметниками, прислівниками, іменниками-прик-
ладками, орудним відмінком іменника, субстантивним сло-
всполученням.

9. Новаторство О.Олеся спостерігається не в словесних
новотворах (таких небагато - хіба що "ззелюднений вік"), а в
творчому вмінні з наявних у мові потенційно здатних до
образної оцінки слів утворювати комpositивні епитети,
більшість з яких є індивідуально-авторськими: ніжно-золота,
срібно-сяйна, сріблясто-біла, літо-голодні, пекельно-гарячі

10. У поезії О.Олеся простежується тенденція до
створення нових тропеичних засобів з питомого матеріалу
української мови, тому більшість індивідуально-авторських
епитетів - це словосполучення: тернова згадка, уста - на
мрамур киньті коралі, подохливі сні, співочий грім та інш.

11. Поетична мова О.Олеся має всі ознаки ідіостилю,
який віддзеркаляє глибинну естетичну вартість української
мови на зрізі одного її історичного стану.

З теми дисертаційного дослідження опубліковано такі
роботи:

1) Епитети в поетичній творчості Олександра Олеся. В
кн.: Українська мова в процесі національно-культурного від-
родження України. Зб. наук. праць. - К.: УПУ, 1993, -С.
30-38.

2) Засоби інтимізації в драмі Лесі Українки "Лісова
пісня". - В кн.: Стилістика української мови. -К.: КДПІ,
1990, -С. 53-58.

3) Поетична творчість Олександра Олеся як дидактичний
матеріал. - В кн.: Українська мова у вищих навчальних закла-
дах України. Тематичний збірник наукових праць. МО України.
Інститут системних досліджень. КУ ім. Тараса Шевченка. -К.,
1993, -С. 64-71.

4) "Є слова, що білі-білі"... (кольористичний епитет у
поезії О.Олеся). - Культура слова, -К., 1994.

5) Фольклорно-поетический словарь. //Русско-украинский и
украинско-русский словарь., -К., 1992, -255 с., -С. 249-255.

6) Лексика. Українська мова. Усний та письмовий екза-
мен. -К., 1992, 2-е вид., 1993, -С. 41-64.

Зам. № 230. ґур. 100. ВПШ "Київський університет",
Київ Б. Шевченка, 14.

1800

1157011

AB 30.130